

Tarih Okulu
Ocak-Nisan 2010
Sayı VI, 45-61.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MÜZECİLİK

Fehim KURULOĞLU**

Özet

Osmanlı Devleti'nde bir kurum olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında temelleri atılan müze ve müzecilik kavramı, zaman içerisinde değişerek ve gelişerek günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde yapılan birçok yenileşme faaliyetinde olduğu gibi, müzenin kuruluşunda da Avrupalı uzmanların yardımlarına başvurulmuştur. Müzeciliğin Osmanlı Devleti'nde iki ayrı safhaya ayrıldığı net bir biçimde görülür: Yabancı İdareciler Dönemi ve Türk İdareciler Dönemi. Yabancı uzmanların önemli katkıları olduğu bilinmekle beraber ortak kanı, müzeciliğin altın zamanları olarak tanımlayabileceğimiz dönemlerin Türk uzmanların işin başına geçmesiyle başladığıdır.

Anahtar Sözcükler: *Osmanlı Devleti, müzecilik, Dethier, Osman Hamdi Bey.*

Abstract

The second half of XIX th century in Ottoman State, museum and museology as an institution changed over time and developed the concept of museum as came up to present. As in many modernization activities, European experts has an important role in Ottoman State museum organization. It's clearly seems that museology break with two parts in Ottoman State: Foreign Executives and Turkish Executives Periods. Although contributions of foreign experts common thought is that the golden ages of museology starts with Turkish experts.

Keywords: *Otoman Empire, museology, Dethier, Osman Hamdi Bey.*

Müze kelimesi aslen Grekçe “mouseion” kelimesinden gelmektedir. Grek mitolojisinde Mousa denilen dokuz ilham perisinin adından türetilmiş olan “mouseio”nun sözlük anlamı Musaların yeri, tapınağıdır. Türkiye’nin 1956 yılından beri üyesi olduğu International Council of Museums (ICOM) adlı kuruluşun genel tanımlamasına göre müzeler “tarihi, arkeolojik eserlerin ve tabiattan toplanmış nesnelerin teşhir edildiği mekânlar, tabii parklar, nebatat ve hayvanat bahçeleri, akvaryumlar ve halkın ziyaretine açık biçimde düzenlenmiş tarihi ören yerleridir¹.

Yukarıdaki geniş tanımla beraber, Türk müzeciliğinin duayenlerinden Halil Edhem Bey de müzeyi kısaca şu şekilde tanımlar²: “Müzeler şu binalardır ki; onlarda ilim, fen ve sanatların her şubesine mahsus asar ve eşyadan mürekkep koleksiyonlar teşhir ve muhafaza olunur.”

Müzelerin amacı, doğanın yarattığı varlıklarla, insan zekâsının ve beğenisinin ürünü olan eserleri tarihi gelişme çizgisi içerisinde düzenleyerek göstermek, gelecek kuşaklara en iyi biçimde aktarmaktır. Bir başka deyişle geçmiş çağların yaşama biçimini, bilim teknik ve sanat anlayışını geleceğin insanlarına örnekleriyle vermek; müzeli niteliğindeki her tür eseri değerlerinden bir şey yitirmeden olduğu gibi korumak ve sunmaktır³.

Dünyada müzelerin oluşturulmaya başlanması, tabi ki bugünkü modern anlamıyla olmasa da, binlerce yıl önceye dayanmaktadır. Tarihte ilk müzenin Antikçağ’da Atina Akropolü’ndeki Propylai’nin bir salonunda Pinakotheka adıyla kurulduğu belirtilmekle⁴ beraber Mouseion adı ise ilk defa Helenistik dönemde I. Ptolemaios Soter tarafından İskenderiye’de kurulan ve ünlü kütüphaneyi de içine alan merkez için kullanılmıştır. Yine aynı dönemlerde Bergama’da, Antakya’da ve sonraları Bizans’ta da böyle müzeler vardı⁵. Ortaçağ Avrupa’sının kilise ve manastırlarında dini eşyadan meydana getirilen zengin koleksiyonlar gün geçtikçe

* Arş. Gör., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Tokat.

¹ Yücel Erdem, “Müze”, *DİA*.

² Halil Edhem, “Müzeler”, *T.T.K. I. Kongresi*, s. 532.

³ Sabahattin Batur, “Dünyada Müzeciliğın Gelişim”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, s. 1472.

⁴ Erdem, *a.g.m.*

⁵ Edhem, *a.g.m.*, s. 533.

Osmanlı Devleti'nde Müzecilik

çoğalırken, soylular da Antikçağ heykellerinin yanı sıra sikke, madalyon ve mücevherat gibi sanat eserlerini toplamaya başlamışlardı.

Avrupa'da sanat-bilim ilişkisi Rönesans'ta oluşmuş ve gelişmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren büyük koleksiyonlar, XVIII. yüzyıldan itibaren bazı özel müzeler oluşmaya başlamıştır. Ne var ki, bunlar her zaman ziyaretçilere açık olmamışlardı. Koleksiyonların satın alınması ve bunların devlet eliyle halka sunulması XVIII. yüzyılda görülür. Örneğin; İngiltere'nin dünyaca ünlü British Museum'u 1759 yılında böyle bir koleksiyonun devlet tarafından satın alınmasıyla sistemli bir şekilde halkın hizmetine açılmasından oluşmuştur. Ayrıca ünlü Louvre Müzesi Fransız Hükümeti'nin 1793'te Louvre Sarayını müzeye çevirmesi ile oluşmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Philadelphia Müzesi de 1785 yılında açılmıştır.

Bütün bu gelişmelere karşın XVIII. ve XIX. yüzyıllar süresince müzeler çeşitli sanatsal, etnografik ve antik objeleri toplayan, onları koruyup sergileyen kurumlar olarak tanımlanmış ve işlev görmüşlerdir. Bu yapı ve tanımlarıyla müzeler XIX. yüzyıl sonuna kadar klasik koleksiyon müzeciliği dönemlerini yaşamışlardır. XX. yüzyılın başlarından itibaren ise bu klasik müzecilik yaklaşım ve akımlarının terk edildiği ve XX. yüzyıl teknolojisinin öncülüğünde çağdaş müzeciliğe geçiş yaşandığı görülmüştür⁶.

Dünya genelinde müzecilik konusunda yukarıda belirtilen gelişmeler yaşanırken, Türklerin de bu konulardan ayrı kalması tabiki beklenemez. Türk tarihinde müzenin ilk örneklerine Selçuklular devrinde rastlanır. Konya'nın ortasında yükselen ve bir höyük olan yığma tepenin etrafını surlarla çevreleyen Selçuklular, ellerine geçen farklı dönemlere ait her çeşit işlenmiş taşı bu sur duvarlarının dış yüzeylerine yapıştırarak sergilenmesi suretiyle, bir bakıma bir müzeci anlayışıyla davranmışlardır⁷.

Osmanlı Devleti'nde müzecilik hareketlerinin başlangıcı hakkında çeşitli tarihler belirtilmektedir. Kimi araştırmacılara göre müzeciliğin başlangıcı, Fatih Sultan Mehmed Han dönemlerine kadar götürülürken, kimi araştırmacılar da bu

⁶ Atilla Erden, "Etnografya Müzelerimiz ve Müzelerin Eğitimdeki Rolü," *I.Müzecilik Semineri*, Eskişehir, 1990, s. 7.

⁷ Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu," *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, s. 1596.

tarihi 1846 olarak göstermektedirler ki, bu tarih resmi olarak ta müzelerin kuruluş yılı olarak kabul edilmiştir. 1846 yılında Tophane-i Amire Müşiri Fethi Ahmed Paşa'nın gayretleriyle bazı Bizans yazıtları ve eski eserler Aya İrini'ye nakledilmiş ve ilk eski eser koleksiyonu bu dönemde oluşturulmaya başlanmıştır. Bu ilk müze girişimiyle içerdeki eserler Mecma-ı Asar-ı Atika ve Mecma-ı Asar-ı Esliha olarak ikiye ayrılmıştır. O tarihlerde koleksiyonlar ziyarete kapalı olmakla beraber özel izinle gezilebilmekteydi. 1776 yılında Jean-Claude Flachet ve 1812'de İngiliz seyyah E. D. Clarke Aya İrini'deki koleksiyonları görme fırsatı yakalamıştır⁸. Buraya müze adının verilmesi ise 1869 yılına rastlar. Müze-i Hümayun ya da Müzehane-i Hümayun denilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nde müzecilik çalışmaları XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlasa da, eski eser koleksiyonculuğu daha eski tarihlere dayanır. Fatih Sultan Mehmed döneminden beri cebehane olarak kullanılan Aya İrini Kilisesi'nde savaşlarda ganimet olarak alınan silahlarla, artık çağdışı kalan savaş araç ve gereçleri toplanmıştır. Böylelikle Askeri Müze'nin temellerinin atıldığı görülür. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in Topkapı Sarayı'nın iç avlusunda Bizans dönemine ait lahit, sütun kaide ve başlıklarını bir araya getirttiği bilinmektedir.

Öte yandan Osmanlı sarayında korunan Kutsal Emanetler ile evvelki padişahlara ait eşyaların saklandığı bilinmekle beraber, burada müzecilik anlayışı ile hareket edildiğini söylemek zordur. Bu eşyalar İslam dinine ve atalara karşı duyulan saygı ve sevgiden dolayı muhafaza edilmiştir. Ayrıca Osmanlılarda müze denebilecek yerlerin tekke ve türbeler olduğu da ileri sürülebilir. Türbelerde gömülü kişilerin eşyaları, kıyafetleri sergilenmekte ve Kur'an-ı Kerim'ler bulunmaktadır⁹.

Müze kavramı, resmi olarak ilk kez sadrazamlık makamından Maarif Nezaretine gönderilen 29 Ocak 1869 tarihli bir talimat yazısında yer almış ve tabir "müzehane" olarak kullanılmıştır¹⁰. 8 Temmuz 1869'da Müze-i Hümayun'un başına ilk atanan müdür Katolik bir İrlandalı olan Edward Goold'tur. Goold,

⁸ Eyice, a.y., s. 1598.

⁹ Süleyman Özkan, *Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları*, Bornova 2009, s. 16-17.

¹⁰ Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", s. 1598.

Mekteb-i Sultani'de Tarih öğretmenliği yapmış, İstanbul'un tanınan Avrupalılarından biridir. Onunla ilgili o dönemde yaşamış kişilerin fikirleri taban tabana zıttır. A. D. Mortmann'a göre, "Sadrazam Ali Paşa tarafından 1869'da İngiliz Elçiliği'nin tavsiye ettiği ve İstanbul'da çok karanlık bir şöhreti olan Mr. Goold adında biri müzenin başına getirilmiştir. Buna karşılık İstanbul'da Fransızca bir dergi yayınlayan Alfred de Caston ise, 1868'de Paris'te basılan "Constantinople en 1869 – Historie des Hommes et des Choses" başlıklı kitabında "Galatasaray Sultanisi'nin ders nazırı M. Goold'un İstanbul'da yaşayan Avrupalıların en ilgi çekicilerinden olduğunu yazdıktan sonra, O'nun "İngiltere'nin en eski ve en yüksek soylularından ve Büyük Britanya'nın en büyük adlarıyla akraba bir aileden geldiğini, Avusturya ordusunda yüksek bir rütbeyle subaylık yaptığını ve bu saygıdeğer kişinin engin bilgisiyle sarsılmaz hoşgörülülüğünü, geleceğin vatandaşlarını yetiştirmeye ve onlara yol göstermeye harcamaktadır" diyerek tarif eder. Caston'a göre Goold, 1867 ve 1868'de Doğu'da öğretim hakkında çok dikkat çeken ve mükemmel bir de kitap yayımlamıştır¹¹.

Goold göreve geldikten sonra Maarif Nezareti'nden valiliklere gönderilen genelgelerle, eski eserlerin neler olduğu ve değerleri anlatılır; devlete ait oldukları ifade edilerek müzeye konmak üzere İstanbul'a yollanmaları istenir¹². Goold, Marmara Adası, Tekirdağ ve Kapıdağ yarımadasından heykeller bulup getirtmiş ve böylece 160 kadar eser toplanmıştır¹³.

Edward Goold, müzede belli başlı eserlerin tanıtıldığı taş basma bir katalog hazırlamıştır ve bu kataloğu da Ali Paşa'ya ithaf etmiştir. Ali Paşa'nın desteğiyle Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne gelmiş olan Goold'un görev süresi, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla sona ermiştir¹⁴.

Mahmud Nedim Paşa 1871'de müze müdürlüğünü kaldırdı ve müzeyi Avusturya Sefiri Freiherr von Prokesch-Osten'in ısrarıyla İstanbul'daki Loyd Autrichen Vapur Acentesi'nin sahibinin oğlu, ressam ve koleksiyoncu

¹¹ Eyice, a.y., s. 1598.

¹² İlber Ortaylı, "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması," *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, s. 1599.

¹³ Sümer Atasoy, "Türkiye'de Müzecilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, s. 1458.

¹⁴ Eyice, a.y., s. 1600.

Terenzio'nun muhafızlığına bıraktı¹⁵. Terenzio'nun bu görevde sadece bir yıl kadar kaldığı bilinmektedir¹⁶. Heinrich Schliemann'la bir hayli yoğun yazışmaları olan Terenzio'nun konservatör olarak başına geçtiği müessesede fazla faydalı bir hizmeti olmadığı veya hizmete vakit bulamadığı tahmin olunabilir¹⁷.

1872 yılında Mahmud Nedim Paşa'nın azli sonrasında Ahmet Vefik Paşa tarafından kurulan Müze-i Hümayun yeniden faaliyete geçirilmiş ve başına da Alman asıllı, Doktor Philipp Anton Dethier tayin olmuştur. Dethier, 1803 yılında Köln yakınlarında dünyaya gelmiş, Berlin Üniversitesi'nde tarih, klasik filoloji, arkeoloji, sanat tarihi öğrenimi görmüş bir uzmandı¹⁸. Müzenin başına getirildiğinde 68 yaşında olan Dethier, Türk müzeciliğindeki son yabancı müdürdür.

1870'lerin başından itibaren arkeolojik eserlerin çıkarılması yönünde ciddi bir artışın yaşandığı görölmektedir. Kırım Savaşı'nda Osmanlılar ile İngiliz ve Fransızlar arasında gelişen dostluğun yapılan kazı ve araştırmaların artmasına vesile olmuřtur¹⁹. Dethier'in müdürlüğü sırasında gelişen en önemli olaylardan biri; Truva hazinelerinin Heinrich Schliemann tarafından kaçıırılmasıdır. Hazineserin geri alınması için dava ačan Dethier dava için Atina'ya gitmiş fakat Osmanlı Devleti'nin yüklü bir tazminat karşılığı haklarından feragat etmesiyle dava kapanmıştır. Bu olayın hemen ardından Asar-ı Atika Nizamnamesi çıkarılmıřtır²⁰. Müzecilik hareketinin gelişmesiyle beraber eski eserlerin değerleri daha iyi anlaşılmaya başlandı. Bundan önceki süreçte altın dışındaki herhangi bir eşyanın yada madenin alınıp satılması pek önemsenmemekle beraber, tarihi kalıntıların Avrupa'da gördüğü değerin anlaşılmasıyla, Osmanlı yöneticileri de gereken önlemleri alma yoluna gitmiřlerdir²¹.

Osmanlı Devleti'nde ilki 1869²² yılında olmak üzere üç adet, 1874 ve 1884 yıllarında, asar-ı atika nizamnameleri çıkarılmıştır. Bunlar ana hatlarıyla

¹⁵ Remzi Oğuz Arık, *Türk Müzeciliğine Bir Bakış*, İstanbul 1953, s. 1.

¹⁶ Tahsin Öz, "Ahmet Fethi Paşa," *TTAED*, V, s. 1-15.

¹⁷ Eyice, *a.g.m.*, s. 1601.

¹⁸ Aziz Ogan, *Türk Müzeciliğinin 100üncü Yıldönümü*, İstanbul 1947, s. 5.

¹⁹ Süleyman Özkan, *a.g.e.*, s.51.

²⁰ Eyice, *a.g.m.*, s. 1602.

²¹ Özkan, *ag.e.*, s. 10.

Osmanlı Devleti'nde Müzecilik

günümüzün kültür ve tabiat varlıklarını koruma kanunlarına denk gelir. Nizamnamelerden evvel eski eserlerle ilgili 1858 Ceza Kanunnamesi'nde genel hüküm niteliğinde maddeler bulunmaktaydı ve bunlar yetersizdi.

Dethier döneminde yürürlüğe sokulan 1874 Asar-ı Atika Nizamnamesi'nde 36 madde bulunmaktadır ve bunlardan üç tanesi taşınmaz eserlerle ilgilidir. Nizamnamede 1. ve 2. maddelerin dışında kalan diğer maddeler kazıyla ilgilidir. Meşhur 3. maddeye göre; kazıdan çıkarılan eserlerin üçte biri devlete, üçte biri hafire ve üçte biri de toprak sahibine kalıyordu. Kazıyı yapan kişi hakkına düşen pay üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunabiliyor, yurtdışına çıkarabiliyordu. Burada 1869 Nizamnamesine göre bir geri adım atıldığını görmekteyiz. 1869'da sikke hariç yurtdışına eser çıkarılması yasakken, 1874'te bunun önünün açıldığı ortadadır. Değişikliğe neyin sebep olduğu tartışma konusu olmakla beraber, Avrupa devletlerinin baskıları ve idarecilerin basiretsizliği buna neden olmuştur²³.

Dr. Dethier döneminde arkeoloji ve müzecilik alanında öğrenim yapacak bir okul kurulmasına karar verilir. Yabancıların yaptıkları kazılarda çıkan eserleri inceleyerek, onarımını yapacak ve kazı araştırmalarını yönetecek elemanlar yetiştirecek bu okula ait bilgiler 1874 yılında gazetelerde yer alır. Galatasaray Sultanisi'nden Fransızca, Latince ve Rumca öğrenerek mezun olmuş öğrenciler arasından 10'u bu okulda iki yıl özel öğrenim görecekti. Nümizmatik, alçı-kopya alma, fotoğrafçılık dersleri okutulacaktı. Okulun müdürlüğünü Dethier yapacaktı ve öğrenciler ayda 200 kuruş maaş alacaklardı. Okulun admın İzzediniye olacağı ve yıllık 90 bin kuruş ödenek istendiğini belirtilmiştir. 1877 yılında Sultan Abdülaziz tarafından kuruluş onayı çıkan bu okul maalesef eğitim-öğretime başlama şansı bulamamıştır²⁴.

1870'li yıllarda Aya İrini'nin müzeye elverişli olmaması ve çeşitli yollarla sağlanan yeni eserlere dar gelmesi sebebiyle Maarif Nazırı Cevdet Paşa'nın teklifiyle Çinili Köşk bazı değişiklikler yapılarak müzeye dönüştürüldü ve açılışı 3 Ağustos 1881'de yapıldı. Çinili Köşk'ün müzeye dönüştürülmesi, köşkün yapısına

²² Hüseyin Karaduman, *Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi*, XXV, 29 (2004), s. 73.

²³ Halit Çal, "Osmanlı Devleti'nde Asar-ı Atika Nizamnameleri," *Vakıflar Dergisi XXVI*, 1997, s. 393.

²⁴ Rezzan Kocabaş, "Müzecilik Hareketi ve İlk Müze Okulununun Açılışı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi XXI*, 1969, s. 76.

ve görüntüsüne zarar vermişti. Montrano isimli mimar köşkü “feci bir şekilde tahrif ve tadil” etmiştir. Asar-ı Atika’nın Çinili Köşke nakli sonrası özellikle Sultan Abdülaziz döneminde Aya İrini önemini kaybetmeye başladı ve yeni alınan silahların depolandığı “Harbiye Ambarı” şeklini aldı. Hatta o dönemde kıyafethane adı verilen kıyafet seksiyonu Sultanahmet’te elbise ambarı denilen yere götürülerek “Yeniçeri Müzesi” adı altında sergilenmeye başlamıştır²⁵.

Eserlerin Çinili Köşk’e naklinden bir süre sonra Müze Müdürü Philipp Anton Dethier hayatını kaybetti. Dethier’in ölümüyle Türk müzeciliğinde bir devir kapanıp yeni bir devir açılır. Bu yeni devire başta Osman Hamdi Bey’in olduğu Türk idareciler damgasını vurmuştur. Uzun yıllar yabancı uzmanlar tarafından yönetilen müze ve eski eserler istenilen seviyeye getirilememiştir. Bunda ekonomik ve sosyal nedenlerle beraber kimi araştırmacılar müze müdürlerinin de kabahatini görmektedirler. Arif Müfid Mansel’in Alman yazar R. Lindau’nun “Nord und Süd Eine Deutsche Monatsschrift” adlı eserinden naklettiğine göre yabancı idareciler “İstanbul’u önemli bir sanat merkezi haline getirmekten ziyade kendi memleketlerindeki müzeleri zenginleştirmek gayesini güdüyorlardı²⁶.” Bu tür eleştirilerle beraber Türk müzeciliği gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Bunda da Anadolu’nun ve Osmanlı coğrafyasının eski eserler yönünden ne kadar zengin olduğunun etkisini de unutmamalıyız.

Dethier’in ölümü sonrası müzenin başına geçirilmek üzere önce yine bir yabancı uzman arayışına girilmiştir. Almanya’daki elçi Sadullah Paşa’ya uygun birisinin bulunması yönünde talepte bulunulmuştur ve Berlin Elçiliği de Berlin Müzesi Başkâtibi Dr. Millhofer ile sekiz yıllık bir sözleşme imzalamak üzere anlaşılır. O sırada müzenin başına sürpriz bir kararla bir Türk, Edhem Paşa’nın oğlu Osman Hamdi Bey atanır (11 Eylül 1881).

Osman Hamdi Bey, 1842 senesinde İstanbul’da doğmuştur. Babası Edhem Paşa Avrupa’ya gönderilen ilk öğrencilerden birisi olup, Fransa’da on yıl yaşamış yurda döndüğünde mabeyn ferikliği görevlerinde bulunmuş, Berlin ve Viyana’da ülkesini elçi olarak temsil etmiş, Şura-yı Devlet Reisliği ve Sadrazamlık görevlerinde bulunmuş tanınan, aydın bir kişiydi. Osman Hamdi Bey yüksek

²⁵ Eyice, *a.g.m.*, s. 1602.

²⁶ Arif Müfid Mansel, “Osman Hamdi Bey”, *Bellekten XXIV*, 1960, s. 294.

tahsilini Fransa'da yapmak üzere 1857 yılında Paris'e gitti. Paris'te on iki sene kalarak Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki derslerine devam eden Osman Hamdi Bey, hukuk eğitimini yarıda bırakarak, Güzel Sanatlar dalında resim dersleri almaya başladı. Bu özelliği ile kendisi tahsil görmüş ilk Türk ressamlarından biri olmuştur. 1869'da Türkiye'ye çağrılarak Bağdat Vilayeti Umur-u Ecnebiye Müdürlüğüne tayin olundu. Sonraları 1871'de sarayda Teşrifat-ı Hariciye Müdür Muavinliği, 1875'te Hariciye Umur-u Ecnebiye Kâtipliği, 1876'da Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüklerinde çalışan Osman Hamdi Bey, 1877 senesinde Beyoğlu Altıncı Daire Belediye Müdürü oldu ve bu görevinde savaş sonuna kadar kaldı. Daha sonra memuriyetten çekilerek resimle meşgul olmaya başladı ve 1881 yılında Müze-i Hümayun'un müdürlüğüne getirildi. Bu yeni göreviyle hem kendi yaşamında, hem de Türk müzeciliğinde yeni bir sayfa açmış oldu²⁷.

Osman Hamdi Bey, ilk olarak Çinili Köşk'ün içinde ve çatısında gerekli tadilatı yaptırdı ve Çinilerin üzerlerindeki sıvaları temizletti. Yeni müdür bir taraftan koleksiyonları bilimsel yöntemlerle düzenlemek için uğraşiyor, diğer taraftan yabancı arkeologlar getirterek müzedeki eserlerin birer katalogunu hazırlatıyordu. Osman Hamdi Bey, bir Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Okulu) açılması için çok uğraşmıştı. Çinili Köşk'ün yakınına inşa edilen yeni bir bina ile bu hayalini de gerçekleştiren Osman Hamdi Bey, müze müdürlüğüyle beraber bu okulun da müdürlüğü görevini almıştı. Okul 3 Mart 1883'te törenle hizmete açıldı.

Osman Hamdi Bey'in müze müdürü olmasından sonra yaptığı ilk işlerden birisi de Asar-ı Atika Nizamnamesi'ni değiştirmektir. Daha önce belirtilen 1869 tarihli nizamnamenin üçüncü maddesi kamuoyu tarafından tenkit edilmiş, değiştirilmesi yönünde istekler vardı. Nizamnamenin değişmesi için gereken desteği bulan Osman Hamdi Bey'in hazırladığı yeni nizamname 21.2.1884 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Küçük değişikliklerle de olsa uzun bir süre kullanılmıştır²⁸.

5 bölümden ve 37 maddeden oluşan nizamnamede, eski eser kavramına biraz

²⁷ Mansel, *a.y.*, s. 291.

²⁸ Çal, *a.g.m.*, s. 391.

daha açıklık getirilmiştir²⁹. Önceki nizamnamelerde eski eser kavramı tam olarak belirtilmediğinden yasalarda boşluklar olduğu görülür. Bu sebeple Osman Hamdi Bey nizamnamede bu konuya özellikle eğilmiş ve kavramı örneklerle açıklamıştır. Yeni nizamnamedeki en köklü değişiklik kazı da çıkan eserler hakkındadır. Eskisinde olduğu gibi yenisinde de üçüncü madde yer almış olup, kazıdan çıkan eserlerin tamamının devlete ait olduğunu belirtir. Bununla beraber 7. madde ile eski eserlerin yurtdışına çıkarılması da yasaklanmıştır.

Osman Hamdi Bey, 1884 nizamnamesinin uygulanmasında görülen bazı eksiklikler üzerine mevcut nizamnamenin ana esaslarına dokunmadan, bazı ifadeleri daha açık bir şekilde belirterek 24 Nisan 1906 tarihinde yürürlüğe soktu³⁰. Bununla kapatılan en önemli eksiklik ilk defa Müzeler Umum Müdürlüğü'nün bütün eski eserlerle ilgili işleri yürütmekle yükümlü olduğunun belirtilmesidir. Böylelikle Osmanlı idarecilerinin eski eser anlayışının yavaş yavaş değiştii görülür. Müze ve eski eserlerle ilgili o dönemin zihniyetini belirtmesi açısından Halil Edhem'in şu anlattıkları önemlidir:

“Evvela şunu söyleyeyim ki, Avrupa’da bazı kimseler vardır ki, müzelerin göreceği vazife ve hizmet bitmiş olduğundan artık onlara lüzum olmadığını iddia ederler. Hatta müze kelimesini bile artık işitmeğe tahammül edemezler. Bizde ise bu akılda adamlar maalesef el’an az değildir. “Bu kırık taşları bu kadar masrafla toplamakta ne mana vardır. Bunlar hükümete büyük yük oluyor. Bunları satıp başımızdan değ etmeliyiz” diyerek acizlerine bu işlerin başında olduğum sırada hitap edenler çok olmuştur. Hatta Balkan Harbinde müzemizin en kıymetli parçaları bir ecnebi hükümdara bir milyon liraya resmen terhin edilmek tehlikesine bile girmişti³¹.”

Osman Hamdi Bey, İstanbul Müzesini zenginleştirmek için 1883–1895 seneleri arası birçok yerde kazılar yaptı. Bu kazılarda çok değerli eserler bularak bunları İstanbul’a naklettirdi. Nemrud, Myrina, Kyme, Aiolya nekropolleri, Lagina, Tralles ve Alabanda kazılarından çıkan eserler İstanbul’daki müzeye sığmaz olmuştur. Ancak en büyük buluşu ve dünya çapında tanınırlığını arttıran kazısı 1887

²⁹ Çal, *a.g.m.*, s. 393.

³⁰ Çal, *a.g.m.*, s. 393.

³¹ Halil Edhem, “Müzeler”, s. 539.

Osmanlı Devleti'nde Müzecilik

yılında bugün Lübnan sınırları içerisinde kalan Sayda şehrinde gerçekleştirdiği kazıdır. Fenike krallarına ait bir mezarlığın bulunması büyük yankı uyandırdı ve eserler İstanbul Müzesi'ni dünyanın sayılı müzelerinden biri haline getirdi³².

Ülkenin dört bir yanından İstanbul'a naklolunan eserleri koyacak yer kalmadığından yeni binaların inşasına başlandı. Mimar Valaury'nin planlarını çizdiği bina önce tek katlı düşünülmüş, padişahın onayı ile iki katlı olarak inşa edildi. İçindeki döşeme ve dolaplarla birlikte 730.604 kuruşa mal oldu. Türkiye'de ilk müze binası olan Müze-i Hümayun 13 Haziran 1891'de açıldı. İki katlı 1600 metrekarelik bir alanı kaplayan binanın dışı, Ağlayan Kadınlar Lahdi'nden esinlenilerek yapılmış³³. Bu şekilde yapılmasının sebebinin Halil Edhem Bey şu şekilde açıklar: “*Eğer oraya Türk veya Şark mimarisinde bir bina yapılsaydı karşısındaki emsalsiz Çinili Köşkü ezmiş olurdu*³⁴.” Açılıştan kısa bir süre sonra müzede kitaplık, fotoğraf laboratuvarı ve model atölyesi açıldı. Müzelerin her şeyden önce birer araştırma merkezi olduğunu iyi bilen Osman Hamdi Bey kütüphaneye özel bir önem vermiştir. Batı dillerindeki en değerli kitap ve dergi koleksiyonlarının toplandığı bu kütüphane ilk yıllarda Almanya'da tarih doktorası yapmış Mystakidas Efendi tarafından idare ediliyordu.

1891 ve 1893 yıllarında Lagina ve Magnesia kazıları sayesinde yeni bir binaya daha ihtiyaç duyuldu. 1898 yılında müzenin doğusuna yeni bir kanat eklenmek üzere inşaat çalışmaları başlandı ve mimar Valaury'nin çizdiği yeni bina 7 Kasım 1903'te Maarif Nazırı Haşim Paşa tarafından hizmete açıldı. Masrafları 20 bin Lira tutan inşaat mimar Bello'nun kontrolünde yapılmıştır. Müzenin Batı yönüne eklenmek üzere, 1904 yılında yeni bir inşaata başlandı. Planı yine Valaury tarafından çizilen binanın kontrolünü bu kez bir Türk, Osman Hamdi Bey'in oğlu Edhem Bey yaptı. 1907 de açılan bina ile müzenin uzunluğu 192 metreye, alt kat alanı ise 4547 metrekarelik bir alana sahip oldu³⁵.

Yapılan inşaatlarla beraber yirmi yıl içerisinde 9000 metrekarelik anıtsal bir müze binası vücuda getirilmiş oldu. Çinili Köşk ise sadece İslami eserlere tahsis

³² Mansel, “Osman Hamdi Bey”, s. 296.

³³ Atasoy, “Türkiye’de Müzecilik”, s. 1462.

³⁴ Halil Edhem, “Müzeler”, s. 563.

³⁵ Atasoy, “Türkiye’de Müzecilik”, s. 1462.

edildi. Eserlerin yeni binalara yerleştirilmesinde ve tanziminde Hamdi Beyle beraber, m¼d¼r muavini Halil Bey, mimar Ethem Bey, heykeltıraş Osgan ve İhsan, konservat¼r Makridi ve Aziz Beyler ve diğer m¼ze çalışanları çalıştı.

Osman Hamdi Bey'in ortaya koyduğu eser t¼m d¼nya tarafından takdirle karşılanmıştır ve hemen her devlet kendisine şeref payeleri, madalya ve nişanlar vermiştir. Üç Alman ve iki İngiliz üniversitesi kendisine “fahri doktor” ünvanı vermiştir. Almanya'nın Bonn, Heidelberg ve Leipzig Üniversiteleri ile Oxford Üniversitesi ile Londra G¼zel Sanatlar Akademilerinden fahri doktor ünvanlarını almıştır. Osman Hamdi Bey 24 şubat 1910 tarihinde Kuruçeşme'deki yalısında vefat etmiştir. B¼y¼k bir cenaze t¼reni sonrası son yolculuğuna uğurlanan bu b¼y¼k insan vasiyeti doğrultusunca Eskihişar taraflarında bir tepeye defnedilmiştir.

M¼zenin başında bulunduğu s¼re içerisinde İstanbul M¼zelerini d¼nyanın sayılı m¼zeleri arasına sokmayı başaran Osman Hamdi Bey, devletin ekonomik ve idari y¼nden en k¼t¼ olduğu d¼nemlerde bile m¼ze için tahsisat bulmayı başarmış, yeni kazılar ve yeni bina inşaatları için her zaman gerekli parayı sağlamasını bilmiştir. Bunda herhalde d¼r¼stl¼đ¼n¼n ve insanları ikna edebilme yeteneğinin önemli bir payı vardır. İstanbul dışında Konya'da (1902) ve Bursa'da (1904) m¼ze kurulması da, onun y¼neticiliđi zamanında olmuştur. O'nun ¼l¼m¼ T¼rk m¼zeciliđi için çok b¼y¼k bir kayıp olduysa da, oluşturduğu kadro ile kendisinden sonra m¼zeyi emin ellere emanet etmesini bilmiştir.

Osman Hamdi Bey, sohbetleri sırasında dostlarına Sultan Abd¼lhamid'in bir kez dahi m¼zeye uğramamış olduğundan ve pratik m¼dahaleleri olmasaydı m¼zedeki bazı eserlerin yabancı h¼k¼mdarlara çoktan hediye edilmiş olabileceğinden bahsedermiř³⁶.

Osman Hamdi Bey'in ¼l¼m¼ üzerine m¼ze m¼d¼rl¼đ¼ne kardeşi Halil Edhem Bey atanmıştır. Osman Hamdi Bey'in kardeşi olan Halil Edhem Bey 1861 yılında İstanbul'da doğmuştur. Doğum tarihini el yazısı ile tuttuğu notlarında şu şekilde belirtmiřtir³⁷: “Abd¼lmecid'in yevmi vefatından tahminen üç g¼n evvel doğduğum m¼tevatiren malum olup m¼řar¼nileyh 1277 senesi zilhiccenin 17. g¼n¼ irtihal etmesine nazaran ben zilhiccenin on beşinci pazartesi g¼n¼ doğmuşum.”

³⁶ Mansel, “Osman Hamdi Bey”, s. 300.

³⁷ Aziz Ogan, “Halil Edhem”, *Halil Edhem Hatıra Kitabı, C.II*, TTK, Ankara 1948, s. 80.

Osmanlı Devleti'nde Müzecilik

Edhem Bey, ilköğrenimini İstanbul'da bitirdikten sonra babası ile beraber Almanya'ya gitmiş, orta tahsilini burada, yüksek tahsiline ise Zürih'te başlamış, Viyana ve Bern Üniversitelerine devam etmiştir. Yurda döndüğünde Mülkiye, Ticaret, Hendese-i Mülkiye ve Darüşşafaka'da öğretmenliklerde bulunmuştur. 1892 yılında Müzeler Müdürü olan abisi Osman Hamdi Bey'in yanında müdür muavini olarak işe başlamıştır. Müzenin inkişafı için çalışan Osman Hamdi Bey bu göreve güvenebileceği bir kişi olarak kardeşini seçmişti. Uzun yıllar müdür yardımcılığı yapan Halil Edhem Bey, 1909 yılında beş buçuk aylığına Şehreminliğe tayin olundu³⁸. 10 Şubat 1910'da Osman Hamdi Bey'in vefatı üzerine müze müdürlüğü görevine atanan Halil Edhem Bey, 1 Mart 1931 tarihine kadar bu görevi ifa etmiştir. Müdür Yardımcılığı görevine de Osman Hamdi Bey'in oğlu Edhem Hamdi Eldem³⁹ getirilmiştir.

Halil Bey'in görev yaptığı bu süre hem kendisi için hem de Osmanlı Devleti için pek de kolay geçmemiştir. Halil Edhem Bey, savaşlarla geçen süreç içerisinde müzeyi ayakta tutmaya çalışmış, yeri geldiğinde personel olmamasından dolayı temizliğini, bekçiliğini dahi kendisi yapmıştır. Arif Müfid Mansel, Halil Edhem dönemini müzelerin teşkilat dönemi olarak adlandırır⁴⁰. Halil Edhem Bey, ilk iş olarak müzenin iç tertibatında bir takım değişiklikler yaptı. Bu değişikliklerden amacı, eserleri kronolojik bir tarzda sergilemektir. Müzelerin içi düzenlenirken içeriye girmesine imkân olmayan büyük boyutlardaki lahitler ve heykeller bahçelerde sergilenmiştir. Halil Edhem Bey'e koleksiyonların düzenlenmesinde müdür yardımcısı Edhem Bey, Theodor Makridi, Bedri ve Haydar Beylerle, İhsan Bey'in yardımları dokunmuştur. Kütüphanenin tanziminde Mistakidis Efendi'nin hizmetleri de önemlidir. Bunlarla beraber yabancı uzmanlardan da faydalanılma yoluna gidilmiş ve bu doğrultuda, Bordeaux Üniversitesi Arkeoloji hocalarından G. Mendel 1910–1913 yıllarında müzede çalışmıştır. Ayrıca Berlin Meskükat Kabinesi Müdürü Prof. Regling ve Prof. Unger de Eski Şark Eserleri'nin düzenlenmesi ve

³⁸ İ.Hakkı Uzunçarşılı, "İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem Eldem", *Halil Edhem Hatıra Kitabı C. II*, TTK, Ankara 1948, s. 73.

³⁹ Edhem Hamdi Eldem Hakkında bkz: Nezih Fıratlı "Edhem Hamdi Eldem" *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı:1-8, s. 45.

⁴⁰ Arif Müfid Mansel, "Halil Edhem ve İstanbul Müzeleri", *Halil Edhem Hatıra Kitabı C. II*, TTK, Ankara 1948.

gruplandırılmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır⁴¹.

Müzedede bu şekilde değişiklikler yapılırken öte yandan yeni eserlerin gelişi devam ediyordu ve yer sıkıntısı tekrar baş gösteriyordu. Ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı hallerden dolayı müzeye yeni bir bina yapımı için ödenek verilememişi. 1917 senesinde Sanayi-i Nefise Mektebi binasının Müzeler İdaresine devrinden sonra bu bina da yapılan değişikliklerle yeni bir müze binası oluşturulmaya çalışılmış ve Eski Şark Eserleri Müzesi açılmıştır. Bunu ülkenin çeşitli yerlerindeki vakıf binalarından getirilen eserlerle Süleymaniye Külliyesi'nin imaretinde Evkaf-ı İslamiyye Müzesi'nin (Bugünkü adıyla Türk ve İslam Eserleri Müzesi) ve daha sonra Kasımpaşa Tersanesi'ndeki Nakkaşhane'de Deniz Müzesi'nin açılırları takip etmiştir????.

1908 yılında Ayandan Birinci Ferik Ali Rıza Paşa'nın ve Ahmed Muhtar Paşa'nın gayretleriyle bir askeri müze açılmaya çalışılmıştır. Müzenin kuruluşu için alınan onay sonrası askeri yetkililer ve subaylardan oluşan bir komisyon kurularak çalışmalarına başladı. Ancak toplanmakta olan eserleri sergileyecek bina bulunamaması ve yeni bir bina içinde para olmaması nedeniyle malzemelerin Aya İrini Kilisesi'nde depolandığı görülür. Uzunca bir süre sürüncemede kalan proje unutulmak üzereyken Mahmud Şevket Paşa'nın müdahalesi ile müze kurulması yönünde olumlu adımlar atıldı. Ahmed Muhtar Paşa hemen Esliha-i Askeriye Müzesi Müdürlüğüne atandı. Aya İrini Kilisesi artık Müze-i Askeri-i Hümayun olarak Ahmed Muhtar Paşa'nın yönetimi altındaydı. Müzeye eser toplamak için çeşitli ilanlar, kartpostallar ve gazete haberleri yoluyla çalışmalar yapıldı. Askeri Müze; askeri kültür varlıkları, hatıra malzemesi, kütüphanesi, sineması, atış poligonu, yayınları, kıyafethanesi ve mehterhanesiyle birçok müzeyi kışkandıracak nitelikte faaliyete geçmiştir. Tam olarak faaliyete geçmesi de 1916–1917 yıllarını bulur⁴².

İstanbul dışında kurulan ilk müze 1901 yılında Kudüs'te açılan Jerusalem Eski Eserler Müzesi olmuştur. Ayrıca Adana, Ankara, Kayseri, Konya, Çanakkale, Nablus, İstanköy, Sivas ve Selanik gibi şehirlerde de bugünkü müzelerin temelini

⁴¹ Mansel, "Halil Edhem ve İstanbul Müzeleri", s. 23.

⁴² Tahir Nejat Eralp, "Askeri Müze", *T.C.T.A.*, s. 1605.

teşkil eden eski eser toplanan depolar bulunmaktaydı⁴³.

Öte yandan, tekrar İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne dönecek olursak Halil Edhem Bey'in en çok zorlandığı dönemin İstanbul'un düşman işgali altında olduğu yıllar görülür. Yaşanan olayların bir örneğini o dönemde müzelerde görevli olan Tahsin Öz şu şekilde aktarmıştır:

“Nitekim İstanbul'un işgali sırasında Fransızların yaptığı kazılarda Sent Hodigitria manastırı bulundu. Bu arkeologlar şehrin diğer yerlerinde de araştırmalar yaptılar, bulduklarını memleketlerine götürmekte idiler. Halil Ethem Bey bu hususta General Şarpiye gitmişti. Fakat red cevabı verilmişti. Hatta Generalin Halil Bey için yaşlı adam olmasa idi hapis ederdim dediği bile şayi oldu. Fakat mütareke olunca hafir bana gelerek hem bulduğu kalan eserleri hem binayı içinde elektrik tesisatı olduğu halde teslim etmişti. Son zamanın ihmali yüzünden yeri bile görülemiyordu.”⁴⁴

Savaş zamanı genel seferberlik ilanı ile bütün hademe ve bekçiler silâh altına alınca Halil Edhem Bey, müzenin alt katında ikamet etmek suretiyle müzenin bekçiliğini de yapmıştır. Bu durum savaştan sonrada uzun süre devam etmiştir. İstanbul'un işgal altında olduğu günlerde Sarayburnu'nda yabancı bir kumandanın kazı yaptırdığını duyan Halil Edhem Bey, yüksek rütbeli bu kişiyi müzeye davet eder ve bir diplomat edasıyla komutanı uyararak çıkarılan eserlerin müzeye iade edilmesini rica etmiştir. Bunun üzerine müzeden iki memur hafriyat çalışmalarına katılmış, çıkarılan eserler bir süre sonra müzeye iade edilmiştir⁴⁵.

Halil Edhem Bey de İstanbul Müzelerinin inkişafı için muazzam çabalar sarf etmiş, 21 yıl hizmet ettikten sonra 1931 yılında emekliye ayrılmıştır. Kendisine birçok üniversiteden ve ilmi kuruluşlardan fahri profesörlük, doktorluk ve üyelik unvanları verilmiştir.

Genel olarak Osmanlı Devleti'nde müzecilikle ilgili gelişmeleri değerlendirecek olursak; müze ve müzecilik kavramları, Batılılaşma çabaları sonucunda oluşturulmaya çalışılan bir kurum olarak karşımıza çıkar. İlk

⁴³ Özkan, a.g.e., s. 75.

⁴⁴ Tahsin Öz, “Yurdumuzda Müzeler Nasıl Kuruldu? Neler Yapıldı? Neler Yapılması Gerekli”, VII. Türk Tarih Kongresi, s. 955.

⁴⁵ Aziz Ogan, “Bay Halil Edhem”, *Yeni Türk İstanbul Eminönü Halkevi Dergisi*, 2.Kanun. 1939, s. 73.

Fehim Kuruloğlu

dönemlerde İngiliz, Avusturyalı ve Alman uzmanlara emanet edilen eski eserlerimizin, Türk uzmanların işi devralmasıyla daha iyi yerlere geldiği söylenebilir. Dönemlerinin en önemli Türk müze uzmanları olan Osman Hamdi Bey ve Halil Edhem Bey gibi idarecilerin bugün bile hala yerleri tam olarak doldurulamamıştır. 1846 tarihinden 1890'lara kadar emekleme döneminde olan Türk müzeciliği, 1900'lerle beraber ayaklanmış ve İstanbul Müzeleri dünyanın sayılı müze merkezlerinden biri haline gelmiştir. Geçen bu süreçte acısıyla tatlısıyla yaşanan önemli olaylar, Türk müzecilerinin tecrübe ve görgülerinin artmasını sağlamış, eski eserlerin nasıl muhafaza edileceği, müzecilik eğitiminin nasıl verileceği, çıkarılması gereken nizamnamelerin içeriğinin nasıl olacağı konusunda epey yol alınmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar kazanılan bu tecrübelerin Cumhuriyet dönemine aktararak devam ettiği ve sürekli bir gelişmenin yaşandığı gözlerden kaçmaz.

BİBLOGRAFYA

Atasoy,Sümer, "Türkiye'de Müzecilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, 1985.

Batur, Sebahattin, "Dünyada Müzeciliğin Gelişmesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, 1985.

Çal, Halit, "Osmanlı Devleti'nde Asar-ı Atika Nizamnameleri", *Vakıflar Dergisi*, s. XXVI, 1997.

Edhem, Halil, "Müzeler", *I. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1932.

Eralp,Tahir Nejat, "Askeri Müze", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.VI, 1985.

Erden, Atilla, "Etnografya Müzelerimiz ve Müzelerin Eğitimdeki Rolü", *I.Müzecilik Semineri*, Eskişehir 1990.

Eyice,Semavi, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, 1985.

Fıratlı, Nezih, "Ethem Hamdi Eldem", *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı:1-8, s.45.

Gerçek, Ferruh, *Türk Müzeciliği*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1999.

Osmanlı Devleti'nde Müzecilik

Karaduman, Hüseyin, *Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi*, XXV, 29 (2004), s. 73-92.

Mansel, Arif Müfid, "Osman Hamdi Bey", *Bellekten*, s. XXIV, 1960.

-----, "Halil Edhem ve İstanbul Müzeleri", *Halil Ethem Hatıra Kitabı*, c.II, Ankara 1948.

-----, "Aziz Ogan", *Bellekten*, s. 85, 1958.

Ogan, Aziz, "Halil Edhem", *Halil Ethem Hatıra Kitabı*, c. II, Ankara 1948.

-----, "Bay Halil Edhem", *Yeni Türk İstanbul Eminönü Halkevi Mecmuası*, II. Kanun.1939, s. 73.

Öz, Tahsin, "Yurdumuzda Müzeler Nasıl Kuruldu, Neler Yapıldı", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara.

Özkan, Süleyman, *Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları*, Bornova 2009.

Özkasım, Ögel, Hale, Semra, "Türkiye'de Müzeciliğin Gelişimi", *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c. II, sayı: 1, Aralık-2005.

Shaw, Wendy, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*.Ewing, NJ, USA: University of California Press, 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem Eldem", *Halil Ethem Hatıra Kitabı*, c. II, Ankara 1948.

Yeni Türk Mecmuası, *Aziz Ogan'ın Osman Hamdi Bey'in 25.Ölüm Yılı Dönümündeki Konuşma Metni*

Yücel, Erdem, "Müze", *DİA*.